

В. Коновалова, академік АПрН
України

Юридична психологія: проблеми інтеграції

Юридична психологія — наука, що виникла на стику загальної психології та окремих галузей права, має своїм предметом вивчення психологічних закономірностей осіб, що вступають у сферу судочинства. На зорі свого зародження юридична психологія найбільше тяжіла до традиційних проблем формування і достовірності показань свідків (Е. Штерн, Г. Ліппман, згодом А. Брусиловський, М. Строгович, М. Гродзинський), а у процесі свого формування — до більш широких проблем дослідження психологічної характеристики слідчо-судової діяльності, психологічних основ провадження окремих процесуальних дій, формування внутрішнього переконання (А. Ратінов, А. Дулов, В. Васильєв, М. Єнікеев).

Розвиток і вдосконалення юридичної психології стали передумовою для виділення її окремих галузей — кримінальної психології, судової і пенітенціарної психології.

Процеси диференціації юридичної психології в період її формування потягли за собою інтеграцію як традиційний шлях розвитку наукового знання. Остання набула досить широкого діапазону, що перевершує коментаторський характер, навпаки, має чітко окреслені дослідницькі тенденції.

У цьому плані становить інтерес звернення до окремих проблем юридичної психології, дослідження яких може мати на меті не тільки теоретичний аналіз, а й практичне значення. Одним з таких напрямків є дослідження проблеми так званого мимовільного запам'ятування, аналізу якого присвячені праці відомого українського психолога П. Зінченка та його послідовників. Що стосується окремих важливих проблем юридичної психології, назване питання має ніби приватне значення, однак його інтепретація для теорії і практики такої процесуальної дії, як допит, нерідко набуває першорядного значення. Йдеться про мимовільне, неумисне запам'ятовування як одну з функцій людської пам'яті, що дозволяє розширювати рамки запам'ятовування, а відтак, володіти дуже важливою інформацією, що може мати значення для розслідування і судового розгляду. Пам'ять фіксує значно більше, ніж припускає суб'єкт, що запам'ятовує, і так звану фонову інформацію можна одержати при допиті, використовуючи систему тактичних прийомів, засно-

вану на збудженні асоціативних зв'язків. До таких прийомів можна віднести постановку нагадуючих і доповнюючих питань, показ речових доказів, оголошення показань інших осіб, допит на місці події, як комплекс обстановки, що збуджує спогад. Відомо, що людина запам'ятовує не все сприйняте, а тільки те, що має для неї значення і найбільше вражає, тому свідки тієї або іншої події фіксують увагу на значущих для них обставинах, котрі далеко не завжди є значущими для слідчих і судових органів. Гнітюча кількість показань свідків є результатом мимовільного запам'ятовування, і саме тому одержання більшого обсягу інформації є завданням допиту. В цьому відношенні інформація як результат мимовільного запам'ятовування являє собою значну цінність.

До проблем, що становлять інтерес у плані інтеграції юридичної психології в судово-слідчу діяльність та окремі її теоретичні аспекти, належить і пред'явлення для впізнання. Психологічні процеси, що лежать в основі пізнання, завжди були оповиті деякою таємничістю, оскільки процес ідентифікації, здійснюваний особою при пред'явленні для впізнання, не був до кінця простеженим, він здійснювався у прихованій формі уявного порівняння особи (предмета), що пред'являється, із тим способом, що відбився в пам'яті. В практиці розслідування траплялися випадки помилкового впізнання, що пояснювалося згодом багатьма причинами, в тому числі і тим, що процес впізнання є неконтрольованим. Однією з таких причин було незнання закономірностей і форм сприйняття об'єктів, що були предметом дослідження психологів. До таких форм сприйняття належали аналітична (сукцесивна) і синтетична (симультанна) форми. Якщо при першій у процесі сприйняття виділяються окремі риси зовнішності (ознаки предметів), то при другій вигляд зберігається у цілому, ніби фотографується, без виділення окремих ознак. Стосовно процесу пред'явлення для впізнання обидві ці форми збереження зовнішності є рівноцінними, однак у процесі одержання відомостей про той чи інший об'єкт вони мають різне значення. Якщо перша форма дозволяє не тільки переконатися в правильності впізнання при порівнянні ознак, раніше названих і таких, що називаються при пред'явленні для впізнання, то друга форма має не досить реальний зміст, який можна розшифрувати (фоторобот, рисований портрет) стосовно як завдань розшуку, так і завдань пред'явлення для впізнання. Слід зазначити, що в значній більшості потерпілі і свідки у кримінальній ситуації зберігають вигляд або предмет у симультанній формі, що

в їх заяві виглядає як «описати зовнішність не можу, але якщо пред'являть, відразу впізнаю». Такі заяви не повинні бентежити слідчого, оскільки йдеться про симультанне сприйняття, доказова цінність якого при пред'явленні для впізнання рівноцінна іншому виду. Механізм симультанного сприйняття може бути, як відзначалося раніше, розшифровано шляхом застосування фоторобота або рисованого портрета, які використовуються з оперативною метою і знаходять своє підтвердження в процесі пред'явлення для впізнання як окремої процесуальної дії.

Інтеграція окремих концепцій загальної і юридичної психології з окремими галузями наук кримінально-правового циклу дозволяє внести корективи у деякі положення кримінального права, визначивши їх термінологічне найменування і змістовну сторону. Найбільш важливою і привабливою у цьому відношенні є проблема мотиву злочинної діяльності та його визначення з позицій психології. В дефініціях «бажав», «не бажав, але свідомо допускав» та ін., що стали азбучними, термін «бажав» не відповідає класичним уявленням психології волі і вольових дій, де термін «бажав - бажання» відображає тільки один етап формування вольового зусилля, що не припускає дію. Так, якщо звернутися до етапів розвитку (формування) волі, ми виявимо такі: 1) постановка мети; 2) вибір засобів для її здійснення; 3) прийняття рішення; 4) виконання рішення¹.

Для визначення термінологічної чіткості окремих дефініцій кримінального права, певний інтерес становить перший етап розвитку волі, зокрема те, що постановка мети визначається прагненнями людини. За ступенем поінформованості прийнято розрізняти такі види прагнень: 1) потяг — прагнення, в якому усвідомлюється тільки невдоволення дійсним станом; 2) бажання — прагнення, в якому усвідомлюється мета, але не усвідомлюються шляхи і засоби її досягнення; 3) бажання — цілком усвідомлене прагнення (усвідомлюється можливість досягнення мети, готовність діяти у певному напрямку, усвідомлюються наслідки передбачуваних дій). Вольові дії — це дії, що вчиняються за попереднім **бажанням**. Саме ця обставина дозволяє вважати найбільш правильним використання в кримінально-правовій термінології найменування «хотів», «не хотів, але свідомо допускав» тощо замість усталеного, але по суті неправильного терміна «бажав» як одного з етапів, що формують вольову дію, зумовлену мотивом.

¹ Докладніше про це див.: *Ільин Е. Н.* Психология воли. — СПб., 2000. — С. 6, 47.

Термінологія, що вживається в правових виданнях, тим паче офіційних (кодексах), має бути науковою, точною і пристосовуватися до загальноприйнятих дефініцій науки, із якої вони запозичуються.

В кримінально-процесуальній науці, як і в інших науках кримінального циклу, завжди привертала увагу, з одного боку, дуже зрозуміла (очевидна), а з іншого таємнича категорія «внутрішнє переконання». Вона вважалася загальноживаною, оскільки більшість юридично значущих актів, аж до судового вироку, ґрунтувалися на внутрішньому переконанні особи, яка приймає те чи інше рішення. Тим часом механізм формування внутрішнього переконання суб'єкта, який приймає юридично важливі рішення, досить складний і зумовлений множиною об'єктивних та суб'єктивних чинників.

Внутрішнє переконання стосовно розглядуваної проблеми є феноменом, що об'єднує політичні, моральні та правові уявлення людини. Його формування припускає багатоступінчастий цикл послідовно здійснюваних оцінок, які у синтезі створюють основу для переконання. Так, якщо звернутися до схеми, що позначає процес формування внутрішнього переконання, то очевидно, що її складовими є: аналіз вихідного матеріалу (відомостей, фактів, доказів), оцінка кожної із його складових, синтез результатів аналізу як сукупності одержаних даних, його оцінка як основа переконання. Простота цієї схеми є відображенням розумової діяльності при формуванні внутрішнього переконання, того руху, який припускає логіку суджень і міркувань, що становлять зміст переконання. Переконання як ставлення суб'єкта до своїх знань, висновків та рішень, як почуття впевненості, переконаності є психологічною категорією. Саме термін «внутрішнє» підкреслює психологічний аспект переконання. Переконання є знання про щось. Але це не просто знання, оскільки не будь-яке знання людини стає переконанням. Знання, що формується в галузі суспільних відносин, впливу людей один на одного, сутички різних тенденцій, боротьби інтересів — це знання є передумовою для зародження переконання і заснованих на ньому висновків. Наявність повної переконаності слугує психологічною гарантією правильності вирішення кримінальних справ, рішень, що приймаються. У цьому відношенні розгляд почуття впевненості, переконання як інтуїтивного, що не піддається ніякому контролю, повинно бути відкинуто, як такий, що суперечить матеріалістичному розумінню закономірностей розумових процесів.

Категорія «внутрішнє переконання» за своєю сутністю є суб'єктивною впевненістю у відповідності суб'єктивної оцінки об'єктивно існуючим обставинам або фактам. Суб'єктивність внутрішнього переконання як його форма не тільки не виключає, а навпаки, припускає його об'єктивний зміст, будучи відображенням об'єктивної дійсності.

При аналізі формування внутрішнього переконання не можна не враховувати певних комплексів суб'єктивних і об'єктивних чинників, котрі притаманні особистості в процесі становлення внутрішнього переконання або впливають як такі, що ситуативно виникають. Так, до суб'єктивних чинників можна віднести психічний стан суб'єкта, його характер і темперамент, здатність до вирішення розумових завдань, у тому числі в тупикових ситуаціях, життєвий і професійний досвід, рівень конформності, нерідко емоційний стан. До об'єктивних чинників можна віднести правову орієнтацію в суспільстві, вплив середовища, в якому формується переконання, складність і небезпеку вчиненого злочину, особу, щодо якої може бути прийнято рішення.

Багато які з названих суб'єктивних і об'єктивних чинників традиційно описані в юридичній літературі, тому найбільш докладно розглянемо окремі з них, зокрема емоційне ставлення і конформну поведінку.

Емоційний стан, пов'язаний із сприйняттям (слідчий) і осмисленням вчиненого злочину (суддя), безсумнівно, впливає на формування внутрішнього переконання, викликаючи почуття гніву, ненависті, жалю, іноді співчуття, залежно від обставин вчиненого злочину, способу його вчинення, особи потерпілого і особи злочинця. Емоційне забарвлення внутрішнього переконання нерідко може бути настільки високим, що тягне за собою прийняття рішення, котре значно перевищує міру відповідальності, визначену кримінальним законом. Такий вплив має бути розумно врівноважений суддею, придушенням власних емоцій. Суддя як член суспільства не може бути байдужим до протиправних проявів. Почуття неприйняття таких проявів у нього ще більш загострено у зв'язку з професійним обов'язком і почуттям високої відповідальності. Разом з тим емоційна сторона його діяльності, зокрема при формуванні внутрішнього переконання, повинна бути не тільки контрольованою, а й придушеною під впливом тих моральних і правових уявлень, що є безумовною вимогою виконання законних розпоряджень.

Зараз у соціальній і юридичній психології увагу дослідників привертають поняття і джерела конформізму, зокрема конформної поведінки в різних ситуаціях, пов'язаних із прийняттям рішень.

Під конформною поведінкою розуміється зміна поведінки або переконань внаслідок тиску групи. Як відзначає Девід Майерс, конформізм проявляється в двох формах: поступливості (це зовнішнє слідування за групою при внутрішній незгоді) і схваленні (це повна відповідність переконань і вчинків соціальному тиску)¹. Експерименти, що проводяться різними вченими і мають різні методики, цілі та умови, дозволили дійти висновків про те, що рівень конформності в різних групах сягає високого відсотка, що свідчить про значущість конформності при прийнятті як повсякденних, так і складних рішень. Як видається, конформна поведінка при формуванні переконання має місце там, де відсутній аналіз матеріалів, що є основою для висновків. Тиск у цьому випадку тієї чи іншої групи, яка має відмінне уявлення про предмет обговорення, може виявитися настільки сильним, що витисне власну думку, примусивши підкоритися думці інших. Психологічний вплив може справляти не тільки група, а й одна особа, будучи референтом (найбільш значущою для суб'єкта особистістю).

Дуже важливим при формуванні конформної поведінки є установки, що орієнтують мислення людини в певне русло. Так, проведені психологами експерименти в студентській аудиторії щодо створення соціального портрета людини, зображеної на фотографії, ілюстрували значну роль установки. При вказівці на те, що на фотографії зображений злочинець, соціальний портрет формувався із рис зовнішності, котрі розцінювалися як жорстокість, жадібність, цинізм, ненависть. При демонстрації цієї ж фотографії як зовнішності видатного вченого ті самі ознаки (прикмети) зовнішності інтерпретувалися як високий розум, глибокодумність, доброта, насмішкватість, привітність і т. под. Таким чином, установка стимулювала уяву в тому напрямку, який був зручним для мети експерименту.

Інтерпретація окремих сторін конформної поведінки стосовно юридичної психології і, зокрема, формування внутрішнього переконання особами, рішення який є юридично значущими, приводить до певних висновків. Вимоги, що визначають параметри внутрішнього переконання, — це свобода та обґрунтованість. На названі позиції в юридичній практиці істотно впливає конформна

¹ Див.: *Майерс Девід. Социальная психология.* — М.; СПб., 2002. — С. 289-290.

поведінка особи. Її негативні наслідки можуть мати місце в слідчій і судовій діяльності, головним чином при розумовій діяльності, пов'язаній з висуванням версій і прийняттям таких найбільш важливих дій, як винесення вироку. У таких ситуаціях конформна поведінка тягне за собою висування помилкових версій, прийнятих як слідчим, так і суддею під впливом суджень інших осіб, особливо у випадках, коли останні мають професійний авторитет. При винесенні вироку рівень конформності в суді також може підвищуватися у зв'язку з ажіотажем засобів масової інформації, суспільною думкою, особливою ситуацією, що відображає посилення боротьби з певними видами злочинів, і т. под. Нівелювати такі конформні прояви можна тільки шляхом прийняття власних рішень, обґрунтованість яких приводить слідчого і суддю до певних висновків.

Не останнє місце у формуванні внутрішнього переконання посідає гендерна належність, гендерна роль. За визначенням фахівців у цій галузі, гендерна роль (англ. gender — roll) — це поведінка, нормативно очікувана від індивідів чоловічої та жіночої статей. Іншими словами, це поведінка, розглядувана як належна чоловікам і жінкам¹. Дослідження в цій галузі приводять до припущень про те, що чоловіки та жінки при оцінці певних подій, в тому числі і злочинних, висловлюють судження, що мають емоційні відтінки свого роду статевої належності. При цьому, як і на побутовому рівні, відзначається певна солідарність у стосунках чоловіків і жінок. Так, за статевими злочинами жінка-суддя більш солідарна із потерпілою, звідси — жорсткість вироку. Чоловік-суддя в окремих випадках бачить віктимну поведінку потерпілої, що розглядається як пом'якшуюча для злочинця обставина. Превалюючого значення у формуванні внутрішнього переконання гендерна поведінка не має, однак не можна недооцінювати її роль із загальних позицій щодо тих складових, які входять у психологічний комплекс, що визначає формування внутрішнього переконання.

Свободу і незалежність внутрішнього переконання суду, прокурора, слідчого не можна розуміти як сваволю, як особистий і ні від чого не залежний розсуд. Вільним може вважатися тільки те переконання, яке вірно і повно відображає факти, що тягнуть за собою необхідність застосування закону. В той же час обґрунтованість внутрішнього переконання становить його невід'ємну властивість.

Надійшла до редколегії 20.02.04

¹ Див.: Мещеряков Б. Г., Зинченко В. П. Большой психологический словарь. Психологическая энциклопедия. — СПб., 2003. — С. 97.